

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.985

Балонь Андрій Богданович –
заступник начальника слідчого
управління УМВС України в Жи-
томирській області

Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: поняття, ознаки, значення

Статтю присвячено розгляду особи злочинця, як одного із елементів криміналістичної характеристики злочинів у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг. Зокрема, розглянуто її поняття, ознаки, властивості та значення. Розкрито зміст понять “службова особа”, “посадова особа”, “суб’єкт злочину” та розглянуто окремі їх складові. Особливу увагу приділено складовим поняття “службова особа”, “суб’єкт злочину”.

Ключові слова: особа злочинця, публічні послуги, службова особа, посадова особа, суб’єкт злочину, юридична особа публічного права, юридична особа приватного права.

Україна переживає складний історичний період становлення нових соціально-економічних і політичних відносин. Перехід до нових форм державного управління відбувається в умовах політичної нестабільності у суспільстві, складного соціально-економічного становища, критичної ситуації з фінансуванням видатків, передбачених бюджетом. Вирішення завдань, які стоять перед державною владою, значною мірою залежить від професійної підготовки та результативності праці

управлінського персоналу, особливо керівників державних органів. З огляду на це, апарат публічної влади повинен бути важливою інтелектуальною та організуючою силою суспільства.

Актуальність проблеми службової (білокомірцевої) злочинності відзначається в численних дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, усвідомлюється суспільством і постійно висвітлюється в засобах масової інформації, виступах політичних діячів. І дійсно, в умовах різкого погіршення якості життя більшої частини населення, факти вчинення посадових злочинів людьми, які покликані сприяти процвітанню суспільства, сприймаються особливо болісно. Крім шкоди, яка завдається інтересам держави будь-яким посадовим злочином, у неординарних випадках заподіюється матеріальна та моральна шкода фізичним і юридичним особам.

Тому, як показало наше дослідження, важливим структурним елементом криміналістичної характеристики таких злочинів є дані про особливості особи злочинця, оскільки вони дозволяють одержати інформацію, необхідну для розкриття злочину, вибору і використання найефективніших тактичних прийомів [1, с. 70].

Як справедливо зазначав В. О. Образцов, із всієї чисельності властивостей і відношень злочинця, інтерес криміналістики викликають лише ті з них, які “беруть участь” у процесі детермінації механізму злочинів, обумовлюють особливості його відображених можливостей у процесі слідоутворення і, разом з тим, випробовують і закарбовують у собі вплив інших осіб, предметів, процесів, які з ними взаємодіють [2, с. 146].

У зв'язку з цим, в юридичній літературі питанню вивчення особи злочинця приділяється багато уваги як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями [3; 4; 5; 6; 7], але питання про ознаки та властивості особи злочинця, які потрібно досліджувати у межах криміналістичної характеристики злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг, залишається відкритим.

Як показало наше дослідження, в сучасній науковій літературі паралельно використовуються два терміни: “особа злочинця” та “особистість злочинця” як майже ідентичні поняття. Зокрема, на думку А. П. Закалюка, паралельне використання цих двох термінів пояснюється тим, що в українській мові термін “особа” має такі два значення:

1) особа як діяльнісна самодостатня людина, суб'єкт суспільної активності та діяльності, учасник цих процесів і суспільних утворень (йому відповідає російський термін “лицо”);

2) виділення у людини тієї змістовної якості, яка у соціальному відношенні становить її власну ідентичність (власне Я), відрізняє від інших людей та осіб і визначає її ставлення до суспільства, його відно-

син, норм, що регулюють суспільну життєдіяльність, тобто соціальну якість особи (у російській мові терміну “особа” у цьому значенні відповідає термін “личность”) [8, с. 79].

Кримінально-правове вивчення особи злочинця спирається, як відомо, на структуру криміналістичної характеристики особи. Не порушуючи всіх питань цієї структури, необхідно звернути увагу на компоненти (блоки) структури особи злочинця, що, зазвичай, вирізняються із соціально-демографічних і кримінально-правових ознак, соціальних ролей, статусів і морально-психологічних властивостей. На особливу увагу криміналістів заслуговує блок морально-психологічних властивостей та особливостей особи злочинця: поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, характеру потреб і способів, що допускаються [9].

Криміналістична характеристика особи злочинця відображає і соціальну сутність особистості. Взагалі особа злочинця – за своєю соціальною сутністю антигромадська особистість, що виражається в її поведінці, кульмінаційним проявом якої є факт учинення злочину. Разом з тим, злочин – це лише зовнішнє вираження, а також підтвердження суспільної небезпеки особистості злочинця, що виявляється в здатності особи зневажати, у визначеній ситуації, вимоги кримінального закону та вчиняти злочин.

Вивчення особи злочинця до вчинення нею злочину цілком припустиме і необхідне для правильного уявлення про процес її формування та дію об'єктивних і суб'єктивних факторів, які зумовили злочин. Але неприпустимо відносити ознаки, якості, особливості особистості, що формуються в цьому процесі й виявляються у відповідних незлочинних діяннях, як і самі такі діяння, визначати поняттям “особистість людини, яка не вчинила злочин”. До злочину особи злочинця не існує, а є інша особистість, що, з певною часткою ймовірності, здатна, за визначених несприятливих умов, вчинити відповідні злочини [10].

Зокрема, криміналістично значущими ознаками, якими слушно характеризував суб'єкт І. Ф. Герасимов, були: статеві-вікові, фізичні, психологічні характеристики особистості [11, с. 332].

У свою чергу, Л. Д. Самігін та М. П. Яблоков робили акцент на інтересах і потребах особи, знаннях, переконаннях, інтелектуальних, вольових властивостях, темпераменті тощо [12, с. 22].

Крім того, науковці, поряд із перерахованими вище властивостями, вказували на соціальний і сімейний стан, професійну приналежність, освітній і культурний рівень, біологічні та психологічні особливості суб'єкта [13, с. 23].

Як показало дослідження, неможливо охопити всі властивості та особливості особи злочинця. Як зазначають науковці, особистісні особливості можуть бути предметом кримінально-правового, криміналістичного і кримінологічного дослідження настільки, наскільки вони

пов'язані з вирішенням специфічних завдань правової науки. Наприклад, для криміналістів найбільше значення будуть мати ті з них, які здатні надати допомогу у вирішенні таких важливих для науки завдань, як визначення основ межі й обсягу кримінальної відповідальності, методики і тактики розслідування, призначення покарання, обставин, що характеризують механізм злочинної поведінки, причин злочинності, а також обставин, пов'язаних із виправленням і перевихованням правопорушників [14, с. 45].

На наш погляд, вдалим є визначення особи злочинця як сукупності соціально-політичних, психічних і фізичних ознак особи, яка вчинила злочин, що має кримінально-правові наслідки [14, с. 46].

Слід також зазначити, що криміналістика, як наука, сформувалася, маючи одним із своїх завдань саме вивчення та встановлення властивостей особи суб'єкта злочину.

Суб'єктом злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, як свідчить чинне кримінальне законодавство України, є:

1) службова особа (ст.ст. 364, 365, 366, 367, 368, 368–2, 369, 370 Кримінального кодексу України (далі – КК України));

2) службова особа юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст.ст. 364–1, 365–1, ч.ч. 3 і 4 ст. 368–3 КК України);

3) особа, яка надає публічні послуги (ст. 365–2, ч.ч. 3 і 4 ст. 368–4 КК України);

4) загальний суб'єкт (ч.ч. 1 і 2 ст. 368–3, ч.ч. 1 і 2 ст. 368–4, 369, 369–2 КК України).

Так, загальне поняття “службова особа” дається у ч.ч. 3 і 4 ст. 18 “Суб'єкт злочину” КК України, однак щодо деяких злочинів, передбачених розділом XVII Особливої частини цього Кодексу, то законодавець дає дещо інше визначення цього поняття. Так, службовими особами у ст.ст. 364, 365, 368, 368–2, 369 КК України є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підпри-

емства, установи, організації, судом або законом (абз. 1 п. 1 примітки до ст. 364 КК України).

Для цілей ст.ст. 364, 365, 368, 368–2, 369 КК України до державних і комунальних підприємств прирівнюються юридичні особи, у статутному фонді яких відповідно державна чи комунальна частка перевищує 50 % або становить величину, що забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на господарську діяльність такого підприємства (абз. 2 п. 1 примітки до ст. 364 КК України).

Поняття “службова особа” також згадується й у ст.ст. 366, 367, 370 КК України, але для з’ясування його сутності варто вже звертатися до положень ч.ч. 3 і 4 ст. 18 цього Кодексу (теж саме стосується і ст.ст. 364–1, 365–1, ч. 3 ст. 368–3 з тією особливістю, що властива правовому статусу юридичної особи приватного права).

Відповідно до п. 2 примітки до ст. 364 КК України службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді й посадові особи міжнародних судів.

Розглянемо зміст окремих складових поняття “службова особа”.

Представники влади – це працівники державних органів і установ, наділені правом у межах своєї компетенції висувати вимоги, а також приймати рішення, обов’язкові для виконання фізичними та юридичними особами незалежно від їх відомчої приналежності чи підлеглості (наприклад, народні депутати України, депутати місцевих рад, керівники державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування, судді, прокурори, слідчі, оперативний склад Служби безпеки України, працівники кримінальної та податкової міліції, державні інспектори й контролери, лісничі, військові коменданти, начальники гарнізонів та ін.). Закон пов’язує визнання особи представником влади не за посадою, яку вона обіймає, а за належністю до однієї з гілок влади – законодавчої, виконавчої чи судової, наявністю в неї владних повноважень (постійних чи делегованих). Відтак представником влади може бути як звичайний працівник державного апарату (наприклад, міліціонер), так і, наприклад, представник громадської організації (наприклад, член

громадського формування з охорони громадського порядку під час виконання ним обов'язків з охорони цього порядку).

Організаційно-розпорядчі обов'язки – це обов'язки по здійсненню керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності. Такі функції виконують, зокрема, керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних чи приватних підприємств, установ і організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів (начальники цехів, завідувачі відділами, лабораторіями, кафедрами), їх заступники, особи, які керують ділянками робіт (майстри, виконроби, бригадири тощо).

Адміністративно-господарські обов'язки – це обов'язки по управлінню або розпорядженню державним, колективним чи приватним майном (установлення порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо). Такі повноваження в тому чи іншому обсязі є у начальників планово-господарських, постачальних, фінансових відділів і служб, завідуючих складами, магазинами, майстернями, ательє, їх заступників, керівників відділів підприємств, відомчих ревізорів та контролерів тощо [15].

Слід зазначити, що поняття “посадова особа” та “службова особа”, що вживаються у різних законодавчих актах, за змістом не співпадають (зокрема, поняття “посадова особа”, що вживається у Законі України “Про державну службу” від 16 грудня 1993 р. [16], та “службова особа”, що вживається у статтях КК України). При цьому обіймання особою певної посади чи доручення тимчасово виконувати службові обов'язки має бути оформлено відповідним (усним або письмовим) рішенням – наказом, розпорядженням, постановою, протоколом, довіреністю тощо. Для визнання особи службовою не має значення, чи обіймає вона відповідну посаду за призначенням або внаслідок виборів, отримує за виконання службових обов'язків винагороду чи виконує їх на громадських засадах.

Військовослужбовці за службові злочини, що посягають на встановлений порядок несення військової служби, несуть відповідальність за ст.ст. 423, 424, 425 і 426 КК України. При вчиненні службового злочину в співучасті його виконавцями можуть бути лише службові особи, а організатором, підбурювачем або пособником – і приватні особи. У випадку посягання службовою особою на інші суспільні відносини, вчинене слід кваліфікувати (за наявності для того підстав) як інший злочин, передбачений іншими розділами Особливої частини КК України.

Щодо злочинів, передбачених ст.ст. 364–1, 365–1 та ч.ч. 3 і 4 ст. 368–3 КК України, то їх суб'єктом є службова особа юридичної

особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми. Діяльність юридичних осіб приватного права врегульована комплексом нормативно-правових актів, які забезпечують нормальну діяльність таких осіб, їх взаємовідносини з працівниками цієї організації, з іншими фізичними та юридичними особами та створюють можливість здійснювати відповідну діяльність від імені такої, правовідносин з іншими суб'єктами, або потягнути інші юридично значущі наслідки для фізичних або юридичних осіб.

Юридичні особи мають три підстави створення:

1) юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України);

2) юридичні особи – державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до Господарського кодексу України;

3) інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку.

Юридичні особи приватного права створюються на підставі установчих документів і мають бути зареєстровані в установленому законом порядку. Так, відповідно до ст. 80 ЦК України юридичною особою вважається організація, створена і зареєстрована в установленому законом порядку [17, с. 62]. Юридична особа може бути створена способом об'єднання осіб та (або) майна. Юридичні особи залежно від порядку їх створення поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Юридичні особи приватного права, своєю чергою, поділяються на товариства, установи та юридичні особи, створені в інших формах відповідно до закону.

Особами, які надають публічні послуги, про яких йдеться у ст. 365–2 КК України та ч. ч. 3 і 4 ст. 368–4 КК України, є особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, оцінювачі, а також експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді) під час виконання ними цих функцій.

Публічні послуги характеризуються наступними ознаками:

а) спрямованість на захист чи забезпечення умов для реалізації суспільних інтересів, прав та інтересів фізичних або юридичних осіб;

б) порядок та форма їх надання визначені державою чи органом місцевого самоврядування;

в) вони породжують наслідки правового характеру.

Публічними можуть вважатися послуги, виходячи з того:

а) що вони є загальнодоступними і тому надаються на звернення будь-якої особи;

б) що правом надання таких послуг осіб, які здійснюють певну професійну діяльність, наділяють органи держави чи місцевого самоврядування;

в) що такі послуги, на відміну від суто професійних, мають юридично значущий характер, оскільки підтверджують чи посвідчують певні події, явища або факти, які породжують чи здатні породити наслідки правового характеру;

г) що при наданні таких послуг зазначені особи також здійснюють організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції, але не належать при цьому до службових осіб чи найманих працівників юридичних осіб публічного і приватного права [18, с. 24–25].

Із наведеного вбачається, що вивчення особи злочинця є однією із умов ефективності проведення низки слідчих дій, значно полегшує планування слідства, висунення та перевірку версій, визначає вибір вірної лінії поведінки осіб, які ведуть слідство. Тому криміналістичний аспект вивчення особи злочинця передбачає збирання та аналіз інформації про неї з метою визначення напрямів розслідування по справі, добору відповідних прийомів і засобів впливу на особу.

Список використаних джерел

1. Глазырин В. Ф. Личность обвиняемого и тактика следствия / В. Ф. Глазырин // Ленинский принцип неотвратимости наказания и задачи советской криминалистики. – Свердловск, 1972. – С. 143–146.
2. Образцов В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М., 2003. – 160 с.
3. Алексеев О. О. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. / О. О. Алексеев, В. К. Весельський, В. В. Пяковський – К. : “Центр учбової літератури”, 2013. – 278 с.
4. Біленчук П. Д. Криміналістическое прогнозирование поведения обвиняемого на предварительном следствии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / П. Д. Біленчук. – К., 1983. – 16 с.
5. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / В. В. Тіщенко. – О. : Фенікс, 2007. – 260 с.
6. Біленчук П. Д. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. для студ. ВНЗ. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2007. – 510 с.
7. Настільна книга слідчого : [наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова [та ін.] – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Вид. Дім “Ін Юре”, 2007. – 728 с.
8. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика / А. П. Закалюк. – К. : “Ін Юре”. – 2007. – 424 с.
9. Звирбуль В. К. О некоторых методологических аспектах исследования личности преступника / В. К. Звирбуль // Теоретические проблемы учения о личности преступника : сб. науч. тр. – М., 1979. – С. 3–6.

10. Проблемы изучения личности правонарушителя : сб. науч. тр. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 48–49.

11. Криминалистика : [учеб. для вузов] / Под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высш. шк., 2000. – 672 с.

12. Самыгин Л. Д. Преступная и криминалистическая деятельность / Л. Д. Самыгин, Н. П. Яблоков // Криминалистика. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 708 с.

13. Клим А. М. Криминалистическая методика расследования злоупотребления властью или служебными полномочиями / А. М. Клим. – Минск, 2000. – 81 с.

14. Мельничок В. М. Криміналістична характеристика інтелектуально-вольових властивостей психіки особи / В. М. Мельничок // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. – 2010. – Вип. № 533. – С. 100–104.

15. Кримінальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 18 жовт. 2012 р. : (офіц. текст). – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 216 с. (Кодекси України).

16. Про державну службу : Закон України від 16 груд. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490. – 28 груд.

17. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В. М. Коссака. – К. : Істина, 2004. – 976 с.

18. Методичні рекомендації щодо виявлення, документування та розслідування злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. – К., МВС. – 2012. – 152 с.

Статья посвящена рассмотрению личности преступника, как одного из элементов криминалистической характеристики преступлений в сфере служебной и профессиональной деятельности, связанной с предоставлением публичных услуг. В частности, рассмотрено понятие, признаки, свойства и значение личности преступника, совершившего указанные преступления. Раскрыто содержание понятий “должностное лицо”, “субъект преступления” и рассмотрены отдельные их составляющие. Особое внимание уделено составляющим понятия “должностное лицо”.

The article deals with the offender, as a component of forensic characteristics of the crimes in the area of service and professional activities related to the provision of public services. In particular, consider the concept, features, properties, and the value of the individual perpetrator of the crimes. Disclosure of an “official”, “perpetrator” and discussed some of their components. Particular attention is paid to constitute an “official”.

Стаття надійшла до редакції журналу 12 березня 2013 року.